

Kenneth Johansson

Herrar och bönder.
Om jurisdiktionen i några småländska friherrskap
på 1600-talet.*

Inledning.

Föreliggande uppsats behandlar några av de problem som är förknippade med adelsjurisdiktionen i de grev- och friherrskap som inrättades på 1600-talet. Två frågor står i centrum: 1. Dömde borgrätterna efter samma judiciella principer som tingsrätterna eller hade de förstnämnda en annan syn än de senare på frågan om vad som var lag och rätt? 2. Var den aristokratiska jurisdiktionen integrerad i det rättssystem som med hovrätternas utveckling fick en allt fastare form eller bör man betrakta den exklusiva domsrätten i grev- och friherrskapen som en mottendens till denna utveckling?

I den svenska stormaktstidens rättsdoktrin var rätten huvudsakligen en privilegierätt.¹ I samband med utnämningar till greve eller friherre gavs också judiciella rättigheter, som antingen kunde vara fullständigt exklusiva och gälla endast för en friherre eller greve, eller vara giltiga i flera grev- eller friherrskap samtidigt. Men vad innebar den judiciella exklusiviteten i samtiden? Har den inneburit att man anpassade sig till de rättsprinciper som fanns på t ex häradsrätterna? Eller att man också införde andra och för den mer traditionella rätten främmande rättsprinciper? Jag försöker besvara dessa frågor genom att analysera om borgrätternas rättspraxis inbegrep (den romersk-rättsliga) principen att döma efter lag eller (den sedvanerättsliga) principen att döma efter rätt och billighet.

Med den absoluta statens och den aristokratiska exklusiva jurisdiktionens utveckling under 1600-talet följde således också judiciella förhållanden, som inte utan vidare kan betraktas som integrerade i den sedvanerättsliga rättsordningen. Mycket talar dessutom för att den aristokratiska jurisdiktionen representerade en mottendens i förhållande till den allmänna judiciella utvecklingen

* För viktiga synpunkter kring dessa frågor tackar jag särskilt Eva Österberg, Bengt Ankarloo och Peter Aronsson.

under 1600-talet. I handböckerna brukar man särskilt lyfta fram att rättspraxis under detta århundrade blev mer *enhetlig*. Man pekar då särskilt på hovrätternas betydelse för denna process.² I forskningen har man också menat att den aristokratiska jurisdiktionen och borggrätternas rättspraxis i huvudsak anpassades till denna utveckling. I syfte att undersöka detta problem diskuterar jag nedan också den konkreta frågeställningen: underställde borggrätterna verkliga de grova brott, som enligt ordnantian skulle bestraffas med dödsdomar, under hovrätterna för ett fastställande av domen, som alla underrätter blev påbjudna att göra och som det också blev brukligt för häradsrätterna att göra under 1600-talet?

Högadelns krav på exklusiva judiciella rättigheter var av gammalt datum. De mer programmatiska formuleringarna sattes dock på pränt först mot slutet av 1500-talet, då aristokrater som Erik Sparre och Hogenskild Bielke bl a genom dokumenten "Pro lege, rege et grege" och "Postulata Nobilium" gav ord, om än med olika betoningar, åt judiciella reformer som aristokratin länge hade eftersträvat.³ Med stadfästandet av regeringsformen 1634 förvärvade högadeln slutligen den exklusiva ställning i den absoluta staten de i sina reformförsök länge hade eftertraktat.

Ett av de privilegier, som adeln redan före 1634 hade fått konfirmation på, tillät högadeln att hålla ting i sina grev- och friherrskap. Dessa ting benämndes borggrätter (ibland "borrätt", "friherrskapsting", etc) i det samtida språkbruket. Denna rätt var inte i första hand förknippad med godsdonationerna som sådana. Viktigare var om donationen gick till en adelsman som innehade titeln greve eller friherre.⁴ Detta framgår t ex av att borgrätt har hållits på Bergkvara även efter 1637 trots att det då formellt hade upphört att vara ett friherrskap. Omvänt hölls borgrätt "uti admiralens herr Carl Carlssons förläning och friherreskap" Härlunda redan 1627, trots att det formellt inte blev friherrskap förrän 1650. Benämningen "friherreskap" i borgrättsprotokollet från år 1627 vittnar om de oklarheter beträffande språkbruket som fanns i samtiden.⁵

Domsrätten i förläningarna tog sin början på Johan III:s tid. Då gavs *härads-hövdingerättigheterna* (främst häradshövdingeräntan samt häradshövdingedelen av sakörena) till grevarna och friherrarna om de för brott dömda personerna kom från grev- eller friherrskapen. Domsrätten begränsades dock men kom ändå att gälla alla brott, utom majestätsbrott, edsöresbrott, grova missgärningar, kätteri, hor och mord. Begränsningarna gällde dock inte Carl Carlsson Gyllenhielm och hans friherrskap Bergkvara. Han fick privilegier att döma även i livssaker.⁶

Efter en tid kom grevarna och friherrarna att i sina län anses som en *högre instans än underrätterna*, dvs stå över häradsrätten. Om häradshövdingens dom i mål som berörde människor boende inom grev- eller friherrskapet inte ansågs vara tillfyllest, skulle appellation ställas till greven eller friherren.⁷ Vidare kom dessa aristokrater att få *konungsdelen av alla böter*. Efter att en längre tid ha krävt att även få den exekutiva myndigheten, och därigenom gå förbi ståthållare

och landshövdingar, fick aristokratin slutligen denna princip fastslagen år 1651 av drottning Kristina. Redan 1633 hade frågan emellertid, genom Per Brahes försorg, varit uppe till behandling i rådet, varvid Brahe hade fått igenom principen att hovrätten skulle tillskriva greven exekutionen i hans egen förläning Visingsborgs grevskap, och på så sätt där förbigå ståthållaren.⁸

Den aristokratiska framstöten hade således vid mitten av 1600-talet givit grevar och friherrar fullständig domsmakt i sina respektive län. Denna makt vilade huvudsakligen på privilegierna för rikets högsta stånd.

Undersökningens geografiska avgränsning.

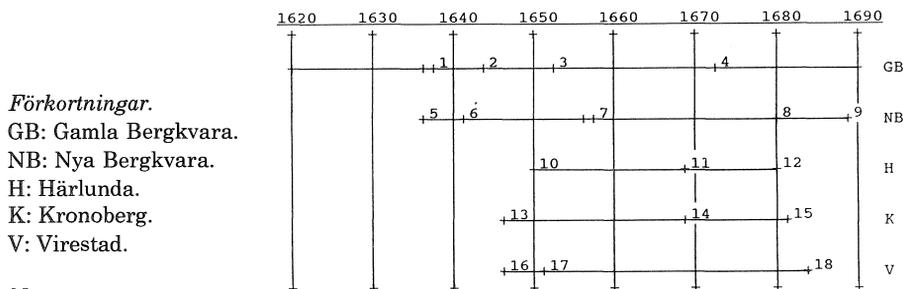
Geografiskt är undersökningen begränsad till de borgrätter som under olika perioder fanns etablerade i olika friherrskap i Allbo härad i Småland.⁹ Friherrskapen var Virestad, Härlunda, Bergkvara och Kronoberg. Biografiska data av intresse för denna uppsats återges i tablå 1 nedan.

1. Virestads friherrskap förlänades till fältmarskalken Lennart Torstensson år 1647. Friherrskapet omfattade drygt 149 mantal, fördelade på ca 90 skatte- och 60 kronomantal i socknarna Virestad och Stenbrohult i Allbo härad, samt därutöver utjordar, kvarnar, m m. Efter Lennart Torstenssons död innehades friherrskapet av hans änka Beata de la Gardie, varefter en av sönerna, Anders, tog över det vid myndig ålder. Under perioden 1650 – 1680 reducerades det med fem hemman. Likaså indrogs tiondet från de behållna räntorna.¹⁰

2. Härlunda friherrskap bestod av ett flertal gårdar i socknarna Härlunda, Västra Torsås och Skatelöv i Allbo härad. Årliga räntan, gården och tiondet från dessa gårdar gavs redan under tidigt 1600-tal till generallöjtnant Carl Carlsson Gyllenhielm som anordning å lön. Redan 1641 fick emellertid ett konsortium av holländska "företagare" arrendera friherrskapet av generallöjtnanten.¹¹ Det var först år 1650, samma år som Carl Carlsson Gyllenhielm dog, som godsmassan donerades som friherrskap, men då till Seved Bååt.¹² Fram till 1655 behöll dock Carl Carlsson Gyllenhielms änka godset, även om det formellt ingick i Seved Bååts godsdomän. Denne innehade därefter godset fram till sin död, men utarrenderade det som sin föregångare till andra ofrälse ståndspersoner. Vid mitten av seklet omfattade det ca 120 mantal.¹³ Ett hemman tillfördes under Seved Bååts första tid, men i samband med fjärdeparts-reduktionen reducerades länet till ca 90 mantal. År 1675 togs tiondet från länets räntor, och år 1680 reducerades hela godset.¹⁴

3. Bergkvara gods förlänades senast 1603 till Carl Carlsson Gyllenhielm.¹⁵ År 1615 erhöi han friherrskapsrätt för godsbildningen, som då bestod av ca 130 gårdar, fördelade på en mängd socknar i Småland, samt dessutom i Östergötland och Västergötland. Endast 3 1/2 mantal låg i Allbo härad. Godsets kärna var Bergunda socken i Kinnevalds härad,¹⁶ (vilket gränsar till Allbo härad). År 1622, och i kungl brev 1624, utvidgades äganderätten till friherrskapet, då detta

Tablå 1. Friherrskapen som på ett eller annat sätt utövade ett inflytande över jurisdiktionen i Allbo härad under 1600-talet.

Noter.

1. Fram till 1637 innehade CC Gyllenhielm Gamla Bergkvara. 1637 återfick Margareta Brahe de gods hennes make, Johan Sparre, miste vid slutet av 1500-talet. Dessa gods ärvdes 1638 av Lars Sparre.
2. Svante Sparre ärvde godset 1644 efter Lars Sparre.
3. Svante Sparre dog 1652. Hans hustru Görvel Bååt innehade därefter godset.
4. Fru Görvels son Lars Sparre innehade godset fr o m 1673.
5. År 1637 fick CC Gyllenhielm en ny godsbildning som ersättning för de gods han återlämnade till Margareta Brahe. Därmed bildades Nya Bergkvara.
6. Nya Bergkvara utarrenderades 1641 till Arnold de Rees.
7. År 1656 övergick godsbildningen i Karl X Gustavs och dennes bror Adolf Johans ägo genom testamente. Året efter blev enbart Adolf Johan ägare till godset. Han bortpantade det till Catharina de la Gardie, som blev ägare till godset 1673.
8. Hennes son Johan Gabriel Stenbock ärvde godset 1680.
9. År 1688 indrogs godset till kronan.
10. Härlunda blev friherrskap under Seved Bååt 1650.
11. År 1669 ärvde sonen Karl Gustav Bååt godset.
12. År 1680 reducerades godsbildningen.
13. År 1647 blev Peder Sparre innehavare av friherrskapet Kronoberg. Han dog emellertid samma år, varvid hans son Peder Sparre ärvde godset.
14. År 1669 ärvde dennes son Erik Sparre friherrskapet.
15. Kronoberg reducerades 1681.
16. År 1647 fick Lennart Torstensson Virestad som friherrskap.
17. År 1651 övergick friherrskapet till sonen Anders Torstensson.
18. År 1681 reducerades Virestad friherrskap.

Källor: Almquist 1976, Larsson 1983, Swedlund 1936.

fick allodial karaktär. Med detta förlorade också godsbildningen sin status som friherrskap.¹⁷

Godsets kärna runt Bergkvara gick år 1637 tillbaka till Johan Sparres änka Margareta Brahe.¹⁸ C C Gyllenhielm fick då kompensation för förlusten genom en likvärd godsmassa i Uppland och Småland, bl a i Skatelövs, Torsås och Blådinge socknar i Allbo härad. Från häradet avsöndrades med detta ytterligare ungefär 30 mantal till en ny godsbildning, som kom att kallas Nya Bergkvara.¹⁹ Kompensationsgodsens jordnatur var till stor del krono- och skattehemman.

Trots detta fick han dem med allodial rätt.²⁰ Av ett friherrskap hade alltså två olika godsbildningar uppstått, som båda inkluderade gårdar från Allbo härad: Bergkvara under Margareta Brahe (och Sparre-ätten) och Nya Bergkvara under C C Gyllenhielm, båda med egen borg rätt.

4. Friherrskapet Kronoberg, slutligen, förlänades 1647 till riksrådet Per Eriksson Sparre. Det bestod av Kronobergs huvudhemman, samt gårdar i Kinnevalds, Konga, Norrvidinge och Allbo härader, och omfattade totalt ca 95 mantal. Från det sistnämnda häradet drogs utöver detta 4 skattemantal i Härlöv och 12 skattemantal i Ör och lades till friherrskapet.²¹ Efter Per Eriksson Sparres död 1669 övergick godset till dennes son Erik. I samband med detta reducerades godsmassan något (3 hemman), bl a med två skattehemman från Örs socken. 1675 indrogs tiondet till kronan, men övriga räntor behöll friherrskapet.²²

I dessa fyra (fem) friherrskap har borg rätt hållits under 1600-talet. De hemman som ingick i respektive godsmassa kom alltså att brytas ut ur häradets enhetliga jurisdiktionsområde. Vid olika tidpunkter kom de istället att bilda egna judiciella enheter, och borg rätten blev istället för häradsrätten den sociala arena där tvister skulle lösas och brott beivras, där bönder skulle möta andra bönder men också sina herrar. Medan hovrättens inrättande uttryckte intentionen att lagen skulle gälla lika i alla delar av riket – hovrätten skulle borga för judiciell uniformitet – förmedlade dessa privilegierade jurisdiktioner en motsatt intention: judiciell exklusivitet, grundad på egendomsinnehav snarare än enhetlig jurisdiktion.²³

Metod.

När man skall analysera en viss rättspraxis (i detta fall borg rätternas), och om denna avvek från en redan etablerad judiciell praktik, skulle det naturligtvis vara bäst att jämföra denna med den utövade rätten på den etablerade arenan, dvs på häradsrätterna. Detta ideala tillvägagångssätt visar sig emellertid vara svårt att uppfylla. Endast några få studier har gjorts med avseende på den praxis som förekom på häradsrätterna under 1600-talet.²⁴ Dessutom har mig veterligen ingen studie gjorts om hur förhållandet mellan romerskrättsliga principer och mer traditionella rättsprinciper gestaltade sig i häradsrätternas praxis under 1600-talet.²⁵ Däremot behandlar mycket av den rättshistoriska forskningen den rättsdoktrin som karakteriserade 1600-talet. Historiografiskt befinner vi oss alltså i ett läge där vi vet mer om de rättsliga doktriner som förekom i den samhälleliga diskussionen och mindre om vilken betydelse dessa diskussioner och doktriner hade för den vardagliga utövningen av rätten. Av dessa anledningar kommer jag i texten nedan huvudsakligen att kontrastera borg rätternas praxis med de doktriner och rättsinstitut som är relevanta och endast i undantagsfall jämföra borg rätternas rättsutövning med den rättspraxis som kännetecknade häradsrätterna vid samma tidpunkt.

Jag begagnar mig av ett antal begrepp som alla har det gemensamt att de avser att säga något om rättens mer övergripande karaktär. Med den *romerska rätten* avser jag således den doktrin som via glossatorerna och kanske främst konsiliatorerna kom att integreras i de flesta europeiska rättssystemen under medeltiden. Detta var en mycket formbunden rätt, en gång nedtecknad av de senantika auktorerna och därefter endast tolkad. Den präglades av en konsekvent och strängt genomförd logik, med ett regelsystem som i den lärda form den antog här i landet var främmande för bönderna. *Inhemska rätt* refererar till den rätt som tillämpades i landet och som tillika var upptecknad i lagsamlingar. Under den här aktuella tiden var den inhemska rätten en blandning av en "ursprunglig" rätt och den romerska (och kanoniska) rätten. Den inhemska rätten betraktas som *positiv rätt*. Den förändras således om ny lag stiftas. Den *traditionella rätten* var den rätt som tillämpades i landet men som nödvändigtvis inte, som den inhemska rätten, fanns upptecknad i någon lagsamling. Den tillämpades av tradition och kan inte betraktas som en positiv rätt. Även denna var starkt formalistisk, men det var en formalism som var välkänd för bönderna och anpassad till deras vardagliga liv. Ett viktigt inslag i den traditionella rätten var *sedvanan*. Det som var *sedvanerättsligt* och hänvisade till tillämpningar i äldre tider hade ett stort värde i böndernas rättsmedvetande liksom hos andra sociala grupper i samtiden.²⁶

I uppsatsen förekommer främst tre olika materialtyper: 1. protokoll från de borggrätter som fanns i Allbo härad; 2. bevarat brevmaterial från Bergkvara; samt 3. normativa källor. Det som utmärker de två förstnämnda källtyperna är att de framhäver andra sidor av rätten än de normativa. Domboks- och brevmaterialet gör det således möjligt att diskutera avsikter och bevekelsegrunder bakom handlingar och tolka dessa mot bakgrund av de samhälleliga och sociala processer vi genom annan forskning vet mer om.²⁷

Vad har tidigare forskning sagt?

Lars-Olof Larsson öppnade med artikeln "Borgrätt och adelsjurisdiktion i medeltidens och 1600-talets Sverige" ett nytt och spännande forskningsfält. Larsson poängterade också själv i samma artikel att diskussionen om "adelsjurisdiktionens faktiska funktion, eventuella särdrag, etc"²⁸ skulle förtjäna en större undersökning. Märkligt nog har ingen därefter fortsatt med liknande frågeställningar.²⁹

I fokus för Larssons undersökning står adelsjurisdiktionen på Bergkvaragodset i Småland. Han behandlar främst två mer övergripande frågor: "graden och arten av feodalisering i det medeltida Sverige samt adelsmaktens styrka under 1600-talet".³⁰ Den första frågan gäller främst om särskilda gårdsrätter – dvs "de rättsregler, huvudsakligen av disciplinär och straffrättslig karaktär, som gällde för besättningar och tjänstefolk vid kronans slott och gårdar, och den

domstol, som avdömde brott mot dessa regler³¹, alltså rätter som byggde på andra rättsliga doktriner än landslagen – användes av adeln under 1500-talet och därmed om man kan tala om att 1600-talets adelsjurisdiktion hade några historiska rötter. Jag kommer i denna artikel inte att behandla detta problem vidare. Den andra huvudfrågan – adelsmaktens styrka under 1600-talet – är för föreliggande uppsats mer intressant. De slutsatser Larsson härvidlag, efter analys av tillgängligt källmaterial, kommer fram till, är dock av en mer tentativ karaktär än slutsatserna beträffande det första problemkomplexet. Hans uttryckliga syfte är att diskutera dessa frågor mer övergripande.³² I argumenteringen framför han dock två slutsatser vilka jag i denna uppsats vill försöka problematisera.

Larsson menar att Bergkvaras borg rätt vid mitten av 1600-talet helt skulle döma efter landslagen,³³ samt att denna rätts beslut kunde revideras av hovrätten.³⁴ Den rättspraxis som gällde vid borg rätten på Bergkvaragodset skulle alltså, menar Larsson, i dessa avseenden inte avvika från den som gällde på häradsrätten. För att ytterligare understryka dessa slutsatser visar Larsson att borg rättsnämnden bestod av bönder, hälften från Kinnevalds häradsnämnd och hälften från godsets landbor. Likaså var lagläsaren samtidigt verksam vid Kinnevalds och angränsande häradsrätter.³⁵

I det s k ”1600-talsprojektet” var ett av de teman som undersöktes förhållandet mellan 1600-talets aristokrater och deras bönder. Margareta Revera har sammanfattat 1600-talsprojektets resultat vad gäller krono- och skatteböndernas förhållanden då dessa övergick till att bli frälselandbor respektive skattefrälsebönder. Hon menar att man nu har funnit:

- att skattefrälsebönderna utgjorde en ”jämförelsevis privilegierad grupp”,³⁶
- att böndernas juridiska äganderätt till jorden aldrig ifrågasattes;
- att häradsrätterna har intagit en bondevänlig hållning i tvister om jorden etc;³⁷
- att det var ytterst sällsynt att adeln utnyttjade möjligheten att orättmätigt höja skatterna, för att på det viset sätta bonden i skuld och ta hans jord som betalning för skulden;
- att regelrätta (lagenliga) köp och byten istället har varit vanligast.³⁸

Sammantaget tonar således fram en bild av relativ harmoni i förhållandet mellan 1600-talets bönder och deras herrar. Varken juridiskt eller ekonomiskt var böndernas samhällsliga position och betydelse någonsin hotad under den aristokratiska framstötten på 1600-talet.³⁹ Det kanske gnisslade litet i relationerna mellan herrarna och deras bönder, men det var egentligen inget allvarligt, ingen mera djupgående förändring av maktrelationerna. Det var inget brott i utvecklingen, utan snarare kontinuitet som kännetecknade samhället och de sociala relationerna.⁴⁰

Detta nya forskningsläge har till stor del framkommit i polemik mot ett äldre, som i alltför dramatiska ordalag, grundade i en ofta bristfällig empiri, skildrade

aristokratins framstötningar och böndernas nöd.⁴¹ Polemiken mot denna äldre forskning har ofta varit hård.⁴² I den nyare forskningen har man därför också med skarpa konturer kontrasterat de egna resultaten mot de äldre och – kanske – överdrivna slutsatserna. Men detta har möjligen också inneburit att nyanser i framställningarna gått förlorade. Det finns likaså en risk för att endast det som varit statistiskt mätbart fått betydelse i den slutliga analysen. Små förändringar – en känsla av att något gick förlorat i utvecklingen – försvinner då ofta som något mindre relevant eller rent av ovetenskapligt. Tvetydigheter och motsägelser lämnas gärna därhän.⁴³

Sålunda tycks såväl Larssons iakttagelser att man dömde helt efter landslagen och underställde hovrätten domarna samt Reveras slutsatser att böndernas ekonomiska (och juridiska) ställning aldrig var hotad under adeln sakna nyanserna och det motsägelsefulla i tillvaron.

Några frågor kanske kan klargöra vad jag saknar i diskussionen:

Vad betydde det att borgrättens domar kunde revideras? Hade det samma innebörd som då häradsrätten underställde hovrätten sina domar? Och hur skall vi tolka de aristokratiska övergrepp som trots allt förekom även om de var få i ett begränsat undersökningsområde? Och även om man dömde efter lagen – vad hade det för innebörd för människor? Var det till fördel eller till nackdel för dem att bli dömda efter lagen istället för efter en traditionell känsla för lag och rätt som inte alltid var detsamma som lagen? Och varför skall vi inte förvänta oss att aristokratin använde sig av lagen för att skapa sina gods? Skulle dessa överföringar *bara därför* att de skedde med hjälp av lagen vara mer legitima än de som genomfördes med olagliga och regelvidriga metoder? Kan inte lagen manipuleras och missbrukas? Kan inte lagliga metoder förenas med maktövergrepp? Måste man inte skilja mellan lag och rätt, mellan legalt och legitimt?

Att döma efter landslagen eller efter rätt och billighet.

När Lars-Olof Larsson påpekar att borgrätten på Bergkvara dömde helt efter landslagen, sker detta i polemik mot uppfattningen att *en särskild gårdsrätt* skulle ha utgjort underlag för domstolens domar. Någon sådan kan inte Larsson finna. Därom finns inte mycket att tillägga. Någon *särskild* gårdsrätt har förmodligen heller inte tillämpats under 1600-talet, utan det är landslagen och nystiftad lag som utgjort det skrivna underlaget för borgrätternas dömande verksamhet.⁴⁴ Detta är emellertid inte detsamma som att lagen användes på samma sätt av borgrätten som av häradsrätten. Mycket tyder istället på att förhållandena var mer komplicerade än så. En än intressantare frågeställning blir därför *hur landslagen användes* på de olika arenorna.

Under 1600-talet vann den romerska rätten allt större inflytande i den vardagliga rättspraktiken. Det var främst i överrätterna som detta inflytande kom till

uttryck. Det var heller inte hela romarrätten som recipierades, utan endast vissa delar av den, främst genom överrätternas och andra "rättslärda" lagstiftnings- och tolkningsmakt. Heikki Ylikangas har i en artikel kritiserat uppfattningen, bl a framförd av Stig Jägerskiöld, att den romerska rätten infördes i Sverige "som en följd av en internationell idéströmning, som den studerande ungdomen kom i kontakt med", och på ett övertygande sätt diskuterat den romerska rättens sociala bas och de möjligheter denna rätt erbjöd den härskande klassen, aristokratin. Själv vill Ylikangas betona "två centrala orsakskomplex" till romarrättens betydande inflytande under 1600-talet: 1. den gällande maktstrukturen och 2. de gruppintressen som formulerades och fick samhällelig betydelse.⁴⁵

Romarrätten kom under 1600-talet främst till användning i det tolkningsföretråde som hovrätterna och justitierevisionen kom att få. Det var genom dessa institutioner, och dessas förhållande till riksrådet, som aristokratins hegemoni över lagstiftningen till stor del förverkligades.

Det var förläningsaristokratin som behövde en ny rätt för att därigenom legitimera sin nya samhällliga ställning. I detta syfte drog man nytta av den romerska rättens överlägsenhet på vissa områden, t ex vad gällde äganderätten och den reglerade kontraktsfriheten. Det var med hjälp av romarrätten man legaliserade skattehemmanens övergång till skattefrälse, eller kronolandbornas till frälselandbor. Förläningsaristokratin behövde en lag med en reglerad kontraktsfrihet inte bara i förhållande till kronan, när olika privilegier skulle förvärfvas, utan lika mycket (och framförallt, menar Ylikangas) i förhållande till bönderna och den jord dessa innehade och odlade. Med den romerska avtalsfriheten och uppfattningen om delad äganderätt "kunde man förverkliga läran om kronan som högsta ägare, försätta bönderna på donationsgodsen i samma ställning som frälselandbönderna, införa förläningsrätt för skattehemman, förändra böndernas skatter till dagsverken eller i allmänhet till sådana prestationer, om vilka donatarien överenskom med sina bönder, osv".⁴⁶ Det var likaså med denna rätt som jaktregalet, liksom regalet om bärande träd, donerades till aristokratin. Romarrättens slutgiltiga reception i Sverige sammanföll således på ett påfallande sätt med högadelns tilltagande maktposition. Det var dessa som införde och drog nytta av den romerska lagen.

Det var bl a i *uppfattningen av domarens roll och vad lagens bokstav – i såväl landslag som nystiftad lag – representerade* som romarrätten kom att ställas mot den traditionella rätten, mot sedvanan. För bönderna framstod detta nya som *främmande*.

När Joen i Hökhult – en av dessa bönder som mycket tydligt upplevde det så – i C C Gyllenhielms "anordning å lön", år 1627 den 4 oktober, på "borg-rättsting", anklagades för att ha "malet mjöl på sin handkvarn" och dömdes att böta 40 mark och efter ordinantian få kvarnen förbruten var detta i enlighet med den nystiftade lagen, som den uttrycktes i privilegierna. Men det var naturligtvis inte i enlighet med sedvanan – med den traditionella rätten – att få böta för att mala sitt mjöl på den handkvarn man innehade, och dessutom där-efter få kvarnen förverkad.⁴⁷

Några böter för att mala sin säd på sin egen handkvarn fanns inte fastslagna i landslagen från 1608. Med privilegierna 1617 hade dock adeln givits monopol på kvarnarna i sina grev- och friherrskap. Handlingen att mala säd på sin egen handkvarn hade börjat kriminaliseras genom antagandet av de adliga privilegierna, varefter kriminaliseringen fortsatte och fullföljdes med införandet av kvarntullsförordningen år 1627. Varje avgiftsfri handkvarn blev därefter ett hot mot möjligheten att uttaga maximal ränta.⁴⁸ Lagens bokstav skulle därför gälla.

År 1642 behandlades ett annat mål, denna gång av borgrätten på Bergkvara, som också förtjänar att uppmärksammas. När Nils i Slätteryd, Däningelanda socken i Kinnevalds härad, hade varit ute och plöjt på sin åker började det plötsligt lukta så illa att "oxarna stygdes och ville icke fram". När han undersökte det hela fann han en kalv och en bock nedgrävda i åkern, "med fötterna vända upp" och alldeles "tvestyvder". Han kallade dit sina grannar för att de likaså skulle bevittna det hela. Bland dem var Erland i Kättilstorp, som genast bekände att en av hans drängar, Anders, som senare blev utskrivnen till knekt (och ännu lite senare rymde till Danmark), tillsammans med en annan dräng, Bengt Jönsson, som nu var närvarande på tinget, hade grävt ner de döda djuren i Nils åker. Nils blev av rätten tillfrågad om han hade vederfarits någon olycka efter det att djuren blivit nedgrävda, "antingen på boskapen eller säden på åkern". Det hade han dock inte. Men Nils ansåg det hela "eljest förargeligt" och att det "giver stor misstanke". Efter denna rannsaking sakfälldes den närvarande drängen – Bengt Jönsson – "till Arbitral Straff – 5 dr gott mynt, med kondition om någon olycka vidare efter följer, skall han svara och sig ifrån trolldom befria".⁴⁹

Det som förvånar i ovanstående mål är den något *oortodoxa* användningen av möjligheten att arbitrera, dvs att i tveksamma mål, där landslagen eller nystiftad lag inte meddelade något direkt straff, relativt fritt avgöra straffsatsen. På förfrågan från rätten svarade den kärke bonden i detta mål att ingen direkt skada hade skett. Han kunde inte bevisa att någon trolldom hade utsatts, men tyckte dock att det var förargeligt och att det väckte misstanke. Men enligt sedvanan fälldes inte en anklagad på liknande misstanke. Den misstänkte kunde vanligtvis med tolvmanneadens hjälp svära sig fri från en anklagelse. För fällande dom fordrades också enligt den legala bevisteorin full bevisning, dvs i princip ett erkännande av brottet eller två vittnesmål som styrkte anklagelsen.⁵⁰ Likaså användes arbitreringsmöjligheten vanligen när rätten efter avkunnad dom ansåg det föreligga omständigheter som lagen inte tagit hänsyn till. I dylika fall mildrades domen oftast, dvs rätten utdömde då ett ibland till arten, men främst till måttet lindrigare straff än det lagen angav. Underrätten kunde även, om den ansåg det vara ett känsligt mål, skicka detta vidare till hovrätten.⁵¹ Men i den ovan beskrivna saken sattes alltså sedvanan ur spel, inte med nystiftad lag som i det förra exemplet, utan genom att godtycket upphöjdes till norm. Grunden för domen kunde sedan bli själva misstanken om ett brottsligt uppsåt.

Ett annat exempel från Bergkvara återfinns i domboken 5 oktober 1647. Då dömdes Jon Persson i Öja, gift man, och Inggård Svensdotter, *ogift*, till döden för att tillsammans ha bedrivit hor. Med en enkel hänvisning till fjärde Mosebokens 20 kapitel, avkunnas domen: "den som hor bedriver med någons mans hustru skall döden dö, Både horkarlen och horkonan, därför han hor med sin nästas hustru bedrivit haver".⁵² Här nämns inga förmildrande omständigheter, ingen underdånig ansökan om nåd hos drottningen eller hovrätten återfinns i slutet av målet, vilken vanligtvis åtföljde en liknande dom från häradsrätten, utom i de fall då tingsmenigheterna önskade exkludera en person ur lokalsamhällets gemenskap.⁵³ Målet underställdes *inte* hovrätten.⁵⁴ Om målet hade underställts hovrätten, hade denna – om det var ett normalt fall (och inget talar för att det inte skulle vara det) – mildrat underrättens dom och istället för dödsstraff utdömt ett bötesstraff. Här dömdes emellertid bara efter lag!⁵⁵ Det som intresserar i detta mål är inte främst om domen exekverades, eller inte. Det påfallande är, utöver det ovan nämnda, istället det *utlämnande* till rättsens godtycke som domen förmedlar. De dömda relaterades inte, vilket var brukligt i liknande mål på häradsrätten, i domslutet till sin lokala gemenskap eller till släktens omsorg. I de domar som häradsrätten avkunnade framgick det tydligt att just relationerna till tingsmenigheterna, om denna ville exkludera eller åter integrera de dömda i lokalsamhället, och till släkten, om denna bad för den dömda eller kunde svara för eventuella böter, var viktiga.⁵⁶ Särskilt då det gällde mål som kunde sluta med dödsdom.

På olika sätt visar dessa refererade mål att de som ställdes inför rätta på borgsrätten fick en annan behandling än vad de hade fått om deras fall hade behandlats på häradsrätten. Även om det inte går att erhålla en fullständig klarhet – eftersom det inte finns två exakt lika mål, det ena från en borgsrätt och det andra från en häradsrätt – om olikheterna, gör en analys av materialet det ändå möjligt att föreslå andra slutsatser beträffande den rättspraxis som etablerades på borgsrätterna än vad forskningen fram till idag har presenterat.

I det första målet var brottet sålunda att i enlighet med traditionen fortsätta att mala sin säd på sin handkvarn. Det var sedvanan som här blev kriminaliserad. Domarens och rättens uppgift blev att mäta brottets omfattning och utkräva motsvarande sakören. Det var *lagen* som skulle genomdrivas. *Rätten* kom på undantag.

I det andra exemplet användes möjligheten att arbitrera på ett för perioden uppseendeväckande sätt. Rätten konstaterade i domen att om det i framtiden visade sig att ett brottsligt uppsåt förelegat skulle ansvar för trolldom utkrävas. Fram tills dess dömdes den närvarande drängen endast på misstanke om att ett brottsligt uppsåt förelegat att böta hela fem daler gott mynt. I tolkningen av detta mål kan man inte undkomma farhågan att det var maximala sakören man i första hand traktade efter. För detta såldes drängarnas heder och ära.

I det sist refererade målet är det dödsdomen för att en man och en kvinna har bedrivit enkelt hor som förbryllar. Borgsrätten var i detta mål både under-

och överrätt. Det var vid samma tid ovanligt att hovrätten (överrätten) fastställde underrätternas domar i dylika mål. Det var snarare regel att överrätten ändrade straffarten från dödsstraffet till ett bötesstraff.⁵⁷

Den arena som under lång tid, på grundval av en annan ontologi än den aritmetiska, utvecklats en annan uppfattning om domarens och lagens roll var häradsrätten.⁵⁸ Även här förändrades rättspraxis emellertid under 1600-talet. Med hovrätternas översikter av de insända renoverade domböckerna, kom underrätterna att tvingas anpassa sin jurisdiktion efter överrättens intentioner. Detta innebar bl a att de alltmer kom att döma efter lagens bokstav. Med tiden avkunnades dock dessa domar med vissheten att domen (särskilt i livssaker) skulle underställas hovrätten för granskning och oftast också straffnedsättning.

I centrum för Bo H Lindbergs utredning av principen att döma efter rätt och billighet – istället för efter lagen – står termen "arbitrio", vilken innebär "domarens frihet att skärpa eller lindra straffet i förhållande till lagens fastställda straff",⁵⁹ men kanske framförallt domarens rätt att uttolka lagens mening då denna inte klart utsade en påföljd för ett visst brott. I praxis innebar dock denna frihet så gott som alltid en lindring av det straff som underrätterna utdömt. Den djupare betydelsen av arbitreringsmöjligheten var att domaren skulle leda processen i enlighet med en oskriven sedvana och enligt bästa förstånd, att *laga efter lägenhet istället för lag*.

I jurisprudensen på 1600-talet var domarverksamheten föremål för en vidare debatt. Domarens rätt att uttolka lagens mening kunde, menade man, också få en pejorativ innebörd, och i sådana fall reduceras till subjektivt godtycke. Då en sådan på godtycket grundad rättspraxis förekommit, torde den ha upplevts som ett främmande och tyranniskt inslag. Med hänvisning till Romarbrevet 13:4⁶⁰ tillbakavisades också en dylik domarverksamhet i den samtida debatten. Den ansågs vara grundad mer på personlig lidelse än på rättvisa och gagnade därför inte det allmännas bästa.⁶¹

Olavus Petri ger i sina domarregler, som var en uppteckning av mer traditionella medeltida processrättsliga regler och nedtecknad med avseende på såväl häradsrätternas som eventuella överrätters dömande verksamhet, flerfaldiga uttryck för domarens plikt att följa det rättvisa och sedvanan.⁶² Det är framförallt två förhållanden Olavus Petri lyfter fram som väsentliga. Det ena är att veta vad grunden och meningen var i lagen, "för ty huru skall han döma rätt, som icke vet vad rätt är".⁶³ Således "gör /den/ emot lagen som gör emot lagens mening, ändå han synes göra såsom orden lyda i lagen".⁶⁴ Då lagen endast vrängs efter sakören "är det icke mera lag, utan olag",⁶⁵ "...därför är det ett förbannat ting, det Gud ock vill straffa över, att man söker så sakören, att en mans goda rykte, heder och ära varder där över förkränkt".⁶⁶ Det andra är att förlita sig på den närmast heliga sedvanan i de fall det ur lagen inte kan läsas någon mening. Olavus Petri säger: "Almänliga ordseder brukas ofta för allmänlig lag, vilka också lag äro".⁶⁷ Därefter anger han inte mindre än 21 så-

dana exempel på ordseder som också skall betraktas som lag.

Insikten att den mänskliga lagen inte kan återspegla hela den mångfald som präglar det mänskliga livet, att världen är mer komplicerad än den formaliserade skrivna lagen, gjorde det nödvändigt att använda lagen med klokheden och rättvisan i åtanke, med "prudentia" och "iustitia". En god domare och nämnd skulle döma en djupare rättvisa i det enskilda fallet, efter omständigheterna – "circumstantiae", än vad de endast med den abstrakta lagen, med dess aritmetiska rättvisa, förmådde. De skulle söka den geometriska rättvisan, more geometrico.⁶⁸ Två fall från häradsrätten i Allbo år 1610 illustrerar det ovan sagda.

I det ena fallet hade Peder Svensson i Tvetaryd i Torsås socken bedrivit hor med en löskekona benämnd Sisela Gummesdotter i Slagestorp, samma socken. I enlighet med Mose böcker och ett par ställen i evangeliet döms de – "horkonan och horkarlen" – till döden.⁶⁹ I det andra fallet hade en dräng, Brådde Nilsson, lägrat en piga Ingrid Svendsdotter, som en tid därefter gifte sig med en annan dräng, Bengt Olsson. Brådde upphörde mellertid inte med besöken hos Ingrid, "utan bekände att han ju hade beblandelse med samme piga sedan hon fäst var". Det som tidigare var lägersmål hade alltså blivit hor. Den dräng som Ingrid gift sig med dog emellertid senare, och bekände på sitt yttersta "att han ingen beblandelse med förb^{de} piga haft haver". Brodde begärde därför att om möjligt få gifta sig med Ingrid. Men straffet för hor skulle vara döden och inget annat.⁷⁰

I båda fallen fanns emellertid omständigheter – "circumstantiae" – som gjorde att rätten inte dömde som lagboken kungjorde, till döden, utan efter rätt och billighet. I det första fallet redovisas två omständigheter. Där var för det första "stor fattigdom för handen". För det andra bad Peder Svenssons hustru för dem båda. I det andra målet redovisas också två omständigheter. Brodde var dels "en bar fattig dräng och inga föräldrar hade i livet". Dessutom var åklagaren död, dvs den äkta mannen till pigan Ingrid hade dött varför det inte fanns någon som kunde föra talan. Gemensamt för båda fallen är hänvisningen till fattigdomen. Byn eller socknen skulle få försörjningsproblem särskilt med hus-trun till Peder Svensson i Tvetaryd om den första dödsdomen verkställdes. I det andra fallet är hänvisningen till fattigdomen svårare att förstå. Den kan dock tolkas som ett försök att komma undan lagens bokstav och istället för dödsdom fälla en dom som accepterades av alla berörda i lokalsamhället.

Ovan diskuterade mål utspelade sig i början av 1600-talet. Efter denna tid kom arbitreringsen att skjutas allt högre upp i hierarkin, och en överdomare tog sig då större friheter i förhållande till lagen än en underdomare på t ex häradsrättsnivå kunde göra. Underrätterna skulle istället vara trogna lagen. Det kan av denna anledning också vara intressant att se hur ett mål från 1600-talets mitt behandlades, särskilt med avseende på den förda diskussionen om betydelsen av "circumstantiae". I de fall underrätten önskade att överrätten skulle förändra straffarten (eller straffsatsen) bör det ha blivit än mer angeläget att noggrant nedteckna alla omständigheter kring målet.

Den 9 mars 1640 hölls på Allbo häradsting rannsaking om "enfalt hor". Då framhades för rätten Krook Pedersson, gift med Sissa Månsdotter, båda från Danmark och Märit Haraldsdotter från Allbo härad. Sissa bekände att hennes man hade begått hor med denne Märit. Även de båda delinkventerna bekände sin skuld och sin synd. Bilden komplicerades av att Krook Pedersson hade dömts till böter och uppenbar skrift för ett tidigare begånget hor, år 1636. Det hade också gått ett rykte i bygden om att Krook Pedersson hade friat till en annan ogift piga trots att han redan var gift, men Krook själv nekade till detta. Rätten kunde emellertid inte göra annat än att efter rannsaking döma till döden med hänvisning till "Exod 20, Deut 22 och Matth 5 kap". Efter nedtecknandet av domen följer i domboken ett stycke där några omständigheter redovisas. Där omtalas att Krook Pedersson och Märit frivilligt hade bekänt sin synd. Vidare bad Sissa Månsdotter för sin mans liv, och ville begära honom igen om han kunde benådas. Målet avslutades med en notering om att det rykte som gick i bygden att Krook Pedersson skulle friat till en annan piga bör man inte ta på allvar, för "därom/ vet nu ingen tillstådes annor besked eller sanning".

Mål som de ovan diskuterade var vanliga under en större del av 1600-talet. Det var vanligt att omständigheter kring målen nedtecknades och syftet har varit att, i enlighet med den traditionella rätten, beveka den kungliga hovrätten att döma en rättvisare dom i det enskilda fallet än vad lagen kunde ge besked om. Bakom denna syn på omständigheter som möjliggjort en annan dom än den landslagen gav uttryck för, fanns en princip som P Blickle kallat principen om det gemensamma nyttiga (*gemeine Nutzen*).⁷¹ Att döma efter rätt och billighet var till nytta för det gemensamma. Detta är en tanke som inte bara återfinns i de tyska exempel Blickle hänvisar till, utan som även fanns i svensk rättspraxis. Den fanns levande i de domarregler Olaus Petri satte samman för användning vid häradsrätterna. Han uttryckte det på följande sätt: "...de stå farliga för Gudi som driva allt lagen därefter, att de skola få stor saköra, ty lagen är icke given för saköra skull, utan för rätt skull, *den meniga man till nytto och gagn*" (min kursiv).⁷² Lagen är bara rätt om den är det allmänna till nytta och gagn. Lag som bara söker saköre är olag. Rättvisan var till nytta, medan lagens bokstav inte nödvändigtvis var det. Det gällde istället att söka lagens mening. Denna idé om rättvisa var enligt Blickle djupt förankrad i bondesamfälligheten och hade där ett stort moraliskt värde.⁷³

Bakom denna folkliga rättvisa, som inte endast var lagen, låg en religiöst/kristen ontologi som uppfyllde livet från vaggan till graven, i vardag och helg, en religiös världsuppfattning som var själva grunden för bondekulturen.⁷⁴ Då och då kunde naturligtvis kyrkan ifrågasättas, med gruvliga eder – "jag giver väl honom (prästen och kyrkan) 1000de djävlar" – och motvilliga kyrkobesök. Men detta ifrågasättande riktade sig främst mot institutionen kyrkan och dess företrädare, inte mot gemenskapen som sådan och den på det religiösa budskapet grundade världsuppfattningen. Tvärtom var 1600-talets bonde en människa som handlade mot bakgrund av en folklig fromhet,⁷⁵ uppblandad med skrock och magi,⁷⁶ som sa att människan hade del i skapelsen, var en gudalik varelse,

trots att olika människor möjligen kunde ha olika värde i denna skapelse; det fanns hög och det fanns låg, det var ett samhälle uppdelat i våningar med markerade rättigheter och skyldigheter för varje våning.⁷⁷ Den kloke domaren kunde därför göra anspråk på att vara mer gudalik än den vanlige bonden. Det blir med detta också möjligt att förstå furstarnas strävanden att i ideologin framstå som än mer gudalika än andra, och i skipandet av rättvisa se sig själva som utövande Guds dom.

Det fanns under 1600-talet en stark tendens – vilken också uttrycktes som lag – till att exkludera möjligheten att döma efter rätt och billighet från underätternas kompetens, och överlämna denna rätt till överheten, till hovrätterna och konungen. De senare framhärddade vid upprepade tillfällen under detta århundrade i uppfattningen att endast överheten kunde benåda, ty endast överheten hade fått denna möjlighet av Gud. Men detta möjliggör också en förståelse av den med tiden mycket utbredda rättspraxis som häradsrätterna utvecklade; att döma till döden och samtidigt vädja till överheten att straffet skulle mildras. Det visar sig att påfallande ofta har också överheten tagit ideologin som en social realitet; man har mildrat dödsstraffet till bötesstraff och, om än mer sällan, stränga bötesstraff till mildare sådana.

Sammanfattningsvis tycks en annan bild än den nyare forskning har presenterat framträda. Att tillämpa lagen och att döma efter lagen var ingen garanti för rättvisa. Förhållandet mellan lag och rätt var mer komplicerat än så. Den motbild jag därför skulle vilja föreslå, och som endast mer forskning på området kan verifiera eller falsifiera, kan uttryckas i följande punkter.

1. Det var med romarrätten som aristokratin under 1600-talet prövade att legitimeras sin framstöt. I vissa grev- och friherrskap, om inte alla, riktades på olika områden anslag mot den traditionella rättens ontologi.

2. I den traditionella rättsuppfattningen hade en dom grundad på rätt och billighet företräde framför den dom som endast hade grund i lagen.

3. Under 1600-talet ställdes gång på gång romarrättsliga regler mot den traditionella rättens rättsregler. I människors vardagliga praxis har det funnits många möjligheter att skåda och ta ställning till dessa olika rättstillämpningar. Även om romarrätten på många områden kom att överflygla den traditionella rätten under 1600-talet, gjorde den fördenskull inte i ett slag slut på sedvanerätten. Till diktat som ville omkullkasta vad sedvanan upprätthöll, lyssnade man bara om rätten baserades på makt. Men det var för den skull ingen rättvisa. Det uttryckte endast en styrka, som man fruktade; en styrka som upprätthölls med vapnets och ordets makt.⁷⁸

Det var (och är) skillnad på lag och rätt.

Att underställa sig hovrättens granskning.

Larsson anger i artikeln "Borgrätt och adelsjurisdiktion i medeltidens och 1600-talets Sverige", att borgrättens domar mycket väl kunde revideras.⁷⁹ Som exempel anförs ett fall från Bergkvara år 1649, som egentligen skulle ha avdömts vid Kronoberg. Men då det tinget redan hållits, flyttades rannsakingen till Bergkvara(!). En fattig karl, som tidigare aldrig begått någon stöld, fälldes då för att vara en tjuv. Målet avslutas: "Rätten /finner/ icke några skäl hans liv att befria...med mindre han njuter drottningens nåder". Larsson tolkar uppenbarligen detta så, att borgrättens dom har underställts hovrätten för granskning, på det sätt den hade gjort om målet hade behandlats av häradsrätten.⁸⁰ Men är detta en riktig tolkning? Har detta mål, i överensstämmelse med ordinarie 1614, underställts en granskande myndighet – hovrätten – eller har det på annat sätt kommit denna myndighet till kännedom? Mycket talar för det sistnämnda alternativet. Borgrätten har behandlat målet i enlighet med lagens bokstav. Rätten fann därför inte några skäl att fria den anklagade från dödsstraffet. Vanligtvis skulle detta mål därefter underställas hovrätten, så att "domhavanden med sina adessoribus", innan exekution verkställdes, skulle kunna "överse alla livssaker", som tidigare skärskådats av underrätterna och samtidigt betänka om underrätternas dom och presentation av saken var tillfyllest.⁸¹ Men denna dom har *inte* underställts hovrätten på det sätt som ordinarie 1614. Inget protokoll från Bergkvaras (eller Kronobergs borgrätt) som gäller detta mål kan återfinnas i hovrättens Criminalia-serie. Dock finns det en resolution gällande detta fall, avfattad av hovrätten, vari förfarandet att överföra ett mål från Kronobergs borgrätt till Bergkvara skarpt kritiseras, varför "denne dom bliver alldeles nullifierad".⁸² Målet återremitterades alltså till Kronobergs borgrätt, för att avdömas där. Därefter skulle "domen sedan till denna kungl rätt försändas". "Desslikes bliver och fogdarna på Kronoberg och Bergkvara förbudet, att tingföra eller någon döma låta, som under ens annars jurisdiktion är besitten så framt de själva icke där till svara vilja", avslutar hovrätten sin resolution.⁸³

Målet är intressant av flera skäl. Året – 1649 – då målet tingfördes utgör en brytpunkt. Före 1649 återfinns inga domar från de borgrätter, som berör Allbo härad,⁸⁴ och som underställts hovrätten i Jönköping. Men efter detta år anger t o m titelbladen till vår- respektive höstsessionernas antagna resolutioner, att även domar från borgrätterna vid Virestad, Kronoberg och Nya Bergkvara har levererats till och leuterats av Göta hovrätt.⁸⁵ *Men hur man skulle förfara med domar från Bergkvara friherrskap säges inte någonting.*⁸⁶ Det finns således vid denna tid inga domar från Bergkvara som behandlats av hovrätten. En första slutsats av detta måste bli att *herren på Bergkvara* – till skillnad från de andra friherrskapen undersökningen omfattar, dvs Kronoberg, Virestad, Nya Bergkvara och Härlunda – *inte har låtit underställa sig hovrättens granskning*. Borgrätten på Bergkvara har istället avkunnat dom utan att därefter låta hovrätten granska denna som brukligt var i livssaker och utan att överlämna

den exekverande makten till landshövding, ståthållare eller befallningsman, som 1614 års rättegångsordinantia hade fastställt.⁸⁷ Borgrätten har fungerat som både under- och överrätt, dömande och exekverande myndighet. Målet är också intressant därför att det visar att respektive friherrskaps herrar har ansett den dömande verksamheten på Kronoberg och Bergkvara vara likvärdig. Om ett mål inte kunnat tas upp på den ena borgrätten, ansåg man det vara möjligt att överflytta det till den andra borgrätten. Men hovrätten var av en annan mening. Dess överhöghet över borgrätten på Kronoberg fanns fastslagen på själva titelbladet för vår- och höstsessionerna. Anledningen till hovrättens anmärkning mot denna företeelse torde därför vara just den att domar från Kronobergs borgrätt i praxis underställdes hovrätten. Däremot var hovrätten och Sparre vid samma tidpunkt djupt oense om huruvida domar från Bergkvara också skulle underställas en granskande myndighet. Målet visar således också att motsättningarna mellan Sparre och hovrätten också tog sig mycket konkreta uttryck. Det var i första hand inte en ordstrid, utan en strid om vilken *kompetens* borgrätten på Bergkvara skulle ha i det rättssystem som var under utveckling på 1600-talet.

I samband med L-O Larssons analys av Bergkvara borgrätt och Sparres förhållande till hovrätten i Jönköping, anger han också i en not ytterligare ett "belägg för att godsägaren hänskjutit mål till Göta hovrätt".⁸⁸ Det gäller ett mål från år 1678, där hovrätten mildrade en hors- och barnamordsdom, efter Lars Sparres personliga hänvändelse till hovrätten med förfrågan om hur man i dylika mål skulle döma. Målet är synnerligen intressant av flera skäl.

I målet redovisas tydligt en motsättning mellan en av häradets länsmän och friherrskapets befallningsman Gabriel Eriksson. När länsmannen förnam att saken skulle tas upp på Bergkvara borgrätt, ville han inte fullfölja undersökningen av "brottsplatsen", utan hastade därifrån det fortaste han kunde. Det blev istället Gabriel Eriksson själv som, med profossen och rättsaren Jöns Månssons hjälp, slutförde undersökningen och förde den anklagade kvinnan till fängsligt förvar på Bergkvara gård. Motsättningen är mycket tydlig. En av häradets länsmän har inte velat befatta sig med en sak som skulle avdömas av borgrätten på Bergkvara.

I själva domen framskymtar också en motsättning mellan rätten och allmogen. I domen markeras att den skall vara "androm till sky och varnagel" så att ingen skulle "fördölja sina synder". Det är så domen motiveras. Även om detta är en rutinformel, och som sådan återfinns då och då i domboksmaterialet, måste man något begrunda allmogens ödmjuka vädjan och förbön att kvinnan skall slippa dödsstraffet som följer efter domen. Allmogen *visste* att domen som avkunnades av borgrätten var den slutliga, om inte herren på Bergkvara förbarmade sig. Frågan gällde om dödsstraffet skulle exekveras androm till varnagel, eller om liv skulle sparas. Det var i detta fall inte bara en rutinformel. Det är detta faktum som utgör bevekelsegrunden för Sparres brev till hovrätten vari han tillfrågar denna hur han skall döma i liknande mål. Men det mest intressanta med brevet, tillika det som gör det omöjligt att tolka det som ett be-

lägg för att godsherrn normalt hänskjutit mål till hovrätten, är dess avslutande ord. För det första skriver Sparre: "så som det för min person allena faller mig betänkligt att resolvera uppå denna högmålssak...". Han har alltså tagit sig rätten att personligen vara tveksam hur han skulle döma i just denna högmålssak. Detta säger oss att det är frågan om ett undantag. Vidare förklarar han varför han anser detta vara ett undantag med orden: "...och emedan som detta icke i den mening skett är, att jag eller mina arvingar uti förbenämte gårds välfångne privilegier och rättigheter må nu eller framledes vara prejudicerligt, fördenskull vill jag tillbörligen hava mig och mina efterkommande arvingar förbehållet såväl nu som i tillkommande tider, all den frihet, rättighet och privilegier som av urminnes tider uppå Bergqvara gård ... haver varit brukligt..."⁸⁹ Det faktum att Sparre nu underställde detta mål under hovrätten skulle alltså inte vara prejudicerande. Det hade således inte varit brukligt att göra sådant som att underställa domar från borgrätten under hovrätten tidigare och det skulle inte bli en vana efter detta heller. Detta var Sparres mening, och detta – ingenting annat – förmedlar brevet till oss idag.

Men hur har det varit möjligt att utesluta hovrätterna ur den aristokratiska jurisdiktionen, och i en och samma rätt – borgrätten – samla kompetensen hos såväl under- som överrätterna?

På sommarhalvåret 1642 – från den 9 maj till den 5 oktober – behandlade Göta hovrätt ett antal inlagor författade av såväl lagläsaren Nils Eskilsson⁹⁰ (endast en inlaga) som Lars Sparre. Den förstnämnde öppnade korrespondansen med en redogörelse för Lars Sparres begäran att med Nils Eskilsson själv som lagläsare få hålla borgrätt på Bergkvara.⁹¹ Det framgår av hovrättens protokoll att dess ledamöter varit tveksamma till om detta varit i överensstämmelse med andemeningen i adelsprivilegierna: "Vet icke rätten om H K M:t vill tillåta honom hålla borgrätt, sedan som hovrätterna blevo installerade".⁹² Med hovrätternas inrättande skulle nämligen godtycket elimineras. Det budskapet förmedlade åtminstone ideologin. Avsikten sades vara att kontrollera om underrätterna avkunnat en dom i enlighet med lagen och att skapa enhetlighet i stora delar av landet med lagen som grund och sålunda förhindra eller försvåra utövandet av mer lokala rättssedvänjor. När Lars Sparre inlämnade sin begäran om att få hålla borgrätt, uppfattade hovrätten detta som ett uttryck för aristokratiskt godtycke som gick emot strävan efter enhetlighet. Därför uppmanade de lagläsaren Nils Eskilsson "...att han låter sig av sina principaler, som vilja att på Bergkvara gård rättegång hållas skall, med så goda skäl och bevis på deras rättighet (sig) förse.." att han själv kan svara därför.⁹³ Endast om det kunde bevisas att rättigheten att hålla borgrätt, som i och för sig fanns som en möjlighet redan i adelsprivilegierna 1569 och 1617,⁹⁴ var av gammalt ursprung, att den gick tillbaks ända till den medeltida gårdsrätten, kunde hovrätten tänka sig att också ge Bergkvara detta privilegium. Historien skulle således skänka den nödvändiga legitimiteten. Det som varit av ålder kunde man nu återknyta till. Det skulle inte vara lika stötande för det allmänna rättsmedvetandet att

återknyta till en tradition som tidigare varit praxis.

Men innan hovrättsfiskalen Zacharias Roterius⁹⁵ hunnit lägga ifrån sig fjäderpennan på skrivpulpeten har Lars Sparre hållit borgrätt på Bergkvara.⁹⁶ Den 16 september behandlade hovrätten Sparres brev där han meddelade att han efter urminnes och lovlig plägsed nu åter igen *har* hållit ting på Bergkvara. Hovrätten ansåg det dock ännu inte vara "sufficienter bevist" att det skulle vara hans "pretenderade rättighet" att hålla sådana ting. Behandlingen av Sparres brev uppskötts tills hovrättspresidenten, som på detta möte varit frånvarande, själv kunde vara tillstädes. Den 30 september behandlades därför brevet på nytt. Det blev då enhälligt beslutat att tillskriva drottningen i ärendet, "om H K M:t vill sådant (att hålla borgrättsting, min anm) tillåta". Hovrätten formulerade ärendet på så sätt att de s k *livs- och högmålssakerna* hamnade i fokus. Det var dessa som var förbehållna det kungliga majestätet att som sista instans avgöra. Denna rätt var i ordinantian 1614 emellertid förlänad till hovrätten.⁹⁷ I kungens frånvaro hade den att besluta om liv och död.⁹⁸ Men Sparre ville även i dessa saker vara såväl första som sista instans. Med en iögonfallande självmedvetenhet förklarade han i ett brev till hovrätten på sommaren 1642 att han avsåg att "tillbörligen hava mig och mina efterkommande arvingar förbehållet såväl som nu uti kommande tider all den frihet, rättighet och privilegier som av urminnes tider uppå dess gård och gods haver varit brukligt..."⁹⁹ Han ansåg att privilegierna även inkluderade att döma i livs- och högmålssaker.¹⁰⁰ Det var således kring detta den huvudsakliga motsättningen mellan hovrätten och Sparre stod. Göta hovrätt tillskrev också Sparre i ärendet. I detta brev lyfts just denna motsättning fram. Sådana ärenden "tangerar icke allenast denna rätts jurisdiktion, utan som mer är, H K M:ts rätt och höghet uti alla livs- och högmålssaker efter den 16 punkt i rättegångsordinantian..."¹⁰¹

Att Göta hovrätt överlämnade ärendet till drottningen förhindrade inte Sparre att hålla borgrätt på Bergkvara. Åtskilliga mål avdömdes under åren 1642–49, även i livssaker, innan det på tinget 1649 "blev uppläst för allmogen hen:s kungl maj:ts alles vår nådigaste drottningens konfirmation, att borgrätt på Bergkvara skall hållas, med den frihet som i förra tider skett är".¹⁰² Med detta fick alltså Svante Sparre (Lars Sparre dog 1644) de exklusiva rättigheter, som uppenbarligen även inkluderade livs- och högmålssaker, som hovrätten menat skulle tillkomma dem och det kungliga majestätet. Genom att handla istället för att invänta drottningens nådiga besked, tog sig friherren alltså de rättigheter som vid 1600-talets mitt inte på ett självklart sätt skulle tillkomma rikets högsta stånd. Att manipulera med rättvisan för att nå målet har alltså inte varit främmande för såväl Lars som hans son Svante Sparre. Båda talade ett tydligt maktspråk. De framstår som mycket självmedvetna aristokrater, som också medvetet använde sig av det historiska och legala argumentet för att vinna legitimitet hos såväl kronan som bönderna. En sådan närmast gudalik maktfullkomlighet – som att råda över liv och död – skulle inte tillkomma en byråkratisk organisation som hovrätten.¹⁰³ Denna skulle istället vara underordnad Sparrarna.¹⁰⁴

Vad bönderna menat vara det bästa för dem och för deras värld, det vet vi inte. Det kanske gick på ett ut, att häradsrätternas möjligheter att döma en mildare dom i den enskilda saken på grund av särskilda omständigheter, övergått till hovrätten och där tagit karaktär av leuterationsinstitutet. Man har uppenbarligen varit medvetna om att hovrätten skulle leuterera dödsdomar – en rättighet de fått i förläning av kungl majt – om omständigheter – "circumstantia" – fanns. Men när aristokratin ersatte konungen i dessa frågor kom det att fördjupa de motsättningar som fanns i 1600-talets samhälle. I allmogens besvär dessa år framkommer också många klagomål från bönderna kring just dessa förhållanden. De bönder som kommit under frälse har inte fått bli vid sin gamla förmedling och dessutom har de fått så många extra pålagor att de, som de sade, tvingades från gårdarna. Vid sidan av dessa mer ekonomiska klagomål framkommer också sådana som är av mer judiciell art och som gäller förhållandena i friherrskapen.¹⁰⁵ År 1660 begärde allmogen i Norrvinge och Kinnevald att de skulle ha rätt till den andel av de sakören som efter lag och konungliga benådningar har varit dem förbehållna i äldre tider, innan de nya donerade friherrskapen kom till, särskilt då häradernas rättigheter inte ens fanns inskrivna i donationerna. "Dock synas häradernas rättigheter vara oförgrifliga", avslutar de sitt klagomål.¹⁰⁶ Ett liknande klagomål kommer från allmogen i Allbo härad. De ville ha del av de sakören som dömdes ut i friherrskapen, så att de kunde gå till "häradskistan, publique husbyggnad och herredagsmannen till uppehåll vid riksdagarna."¹⁰⁷ Vidare bad allmogen i Allbo härad år 1649 att konungen måtte se till att de skulle förbli vid sina gamla fri- och rättigheter "som våra förfäder före oss haft hava och i så många framfarne konungars och potentars tider hava varit beskyddade."¹⁰⁸ I samma klagomål anför allmogen att det får bli slut på alla de anklagelser de fått för "ekefällning och djuraskjutande". Jägmästare och hejderidare anklagade dem för saker som hänt 16 eller för 20 år sedan, "och därmed tvinga dem, icke allenast med besvärliga eder och laggångar, utan och /att de/ måste bliva sakfälda till odrägliga böter under tiden, förmedelst de den utfästa laggången icke mäktiga bliva att fullgöra".¹⁰⁹ Det vore möjligt att förlänga denna lista av klagomål ytterligare. Dessa exempel räcker emellertid för att nyansera den bild av förhållandet mellan 1600-talsbönderna och deras herrar som den ovan diskuterade forskningen utmärks av.

I den annorlunda bild av förhållandet mellan herrarna och bönderna vad gäller de mer judiciella förhållandena, vill jag betona följande:

1. Sparre *underställde inte* borgrättens domar under hovrätten, som vanligt var i rättssystemet i övrigt. Tvärtom: Sparre fick efter många turer fullständiga rättigheter till Bergkvara, vilka även inkluderade fullständig judiciell kontroll, som visserligen inte innefattade lagstiftningsmakten och rätten att införa en egen gårdsrätt. Det aristokratiska programmet från 1500-talets slut kan trots detta sägas vara realiserat på Bergkvara vid mitten av 1600-talet.

2. Detta utmanade lokalsamhället och dess bönder. I deras rättsmedvetande hade sedvanerätten och den gemensamma nyttan stått i centrum. I det aristokratiska rättsmedvetandet var istället den personliga nyttan, en aristokrats pri-

vilegier, ledstjärnan för verksamheten. Detta gjorde konflikter oundvikliga.¹¹⁰

Sammanfattning.

Slutligen skall jag sammanfatta min bild av förhållandet mellan 1600-talets bönder och deras herrar, såsom det gestaltades på de borgrättsting och i de brev som utgjort underlaget för denna uppsats, och jämföra denna bild med den som presenterats av tidigare forskning. Ur denna jämförelse kommer förhoppningsvis nya frågor att uppstå.

När aristokratin på 1600-talet eftersträvade samhällelig hegemoni, på de olika områden de mer programmatiska skrifterna från slutet av 1500-talet hade önskat, var det med de romerskrättsliga principerna denna framstöt legitimerades. En av dessa principer gjorde gällande att ett begånget brott skulle dömas efter lag. Lagen skulle gå före sedvanan. I den traditionella rätten var detta emellertid en främmande rättsprincip. Här hade en dom grundad på rätt och billighet ett större värde. En sådan dom tog stor hänsyn till såväl de omständigheter som förelegat när brottet begicks, som till de konsekvenser som kunde följa av ett visst domslut. Med detta ansåg man sig kunna utdöma en rättvisare dom i det enskilda fallet, än om man bara hade dömt efter och sökt de sakören som fanns förborgade i lagens bokstav. Särskilt i den rättspraxis som utvecklades på godset Bergkvara har möjligheter funnits för godsets bönder att i den vardagliga praktiken erfara skillnaden mellan dessa principer.

Där nyare forskning har stannat upp och nöjt sig med att konstatera att allt skedde i enlighet med lagen – att tex lagenliga köp och byten varit de vanligaste metoderna för aristokratin att förvärva sina gods eller att borgrätterna endast dömdes efter lagen – har jag i denna artikel försökt föra diskussionen vidare och ställa problemet på ett lite annorlunda sätt. Utgångspunkten för min argumentering har varit att lagen som sådan inte kan användas som någon riktlinje för vad som har uppfattats som rättvist, för vad som har varit rätt. Då lagen användes och omsattes i den vardagliga praktiken framkom istället olika uppfattningar om vilken uttolkning av lagen som var den rätta.

Denna artikel har också behandlat ett annat problemkomplex: frågan om huruvida Bergkvara borgrätts domar underställdes hovrätten för granskning, eller inte. Detta problemkomplex är till sin natur mer empiriskt än det första. Av bevarat källmaterial framgår således att Lars Sparre redan från början av 1640-talet eftersträvade att stå fri från hovrättens granskning. I linje med dessa ambitioner låg också ett annat mål Sparrarna på Bergkvara hade eftersträvat sedan tidigt 1640-tal; vem som skulle få döma i livssaker: borgrätten på Bergkvara eller hovrätten. Efter många turer har Lars Sparres son Svante Sparre "fått" (bör läsas "tagit sig") såväl det judiciella privilegiet att i en och samma rätt – borgrätten på Bergkvara – förena såväl under- som överrättens dömande verksamhet, som privilegiet att döma i livssaker.

Beträffande dessa frågor har tidigare forskning endast nöjt sig med att kon-

statera att borgrättens domar *kunde* underställas hovrätten för granskning.

Utifrån denna sammanfattning finns det skäl att avsluta med några frågor rörande skillnaderna (och likheterna) mellan den traditionella och den aristokratiska rätten, frågor som endast mer forskning kan ge klara besked om.

Vad kom således etablerandet av hovrätten att betyda för den traditionella rätten och för de folkliga rättsuppfattningarna? Var motsättningarna mellan Sparre och hovrätten verkligen av en grundläggande natur? Hade de i själva verket inte gemensamma intressen, särskilt med tanke på att Lars Sparre var en tränad jurist som hade varit både assessor och hovrättsråd i Svea hovrätt? Vad hade begreppet lag för innebörd i den traditionella rätten såsom den framkommer på t ex häradsrätten i Allbo härad? Var det samma lagbegrepp som förekom i hovrätternas praxis? Om inte: vari bestod skillnaderna? Vilket lagbegrepp använde aristokratin i sin kamp mot bönderna, när de förra försökte legitimera sin strävan efter samhällelig dominans vid slutet av 1500-talet och på 1600-talet?

Noter

1. Med begreppet "privilegerätt" vill jag antyda att det typiska för 1600-talets ståndssamhälle var att olika befolkningsgrupper också hade olika rättigheter, vilka vilade på de privilegier varje stånd hade beroende på var i samhället man hade sin plats. Jfr t ex Englund 1989, s 25ff. Särskilt adeln fick rättsliga privilegier som inte tillkom de andra stånden, t ex full äganderätt (dominium directum) till jorden och forum privilegitum. Jfr t ex Inger 1986, s 64.
2. Se t ex Inger 1986, s 71.
3. Ang det aristokratiska ämbetsprogrammet, se t ex Strömberg-Back 1963, Larsson 1974, s 85f, Rystad 1978 samt Englund 1989.
4. Rättigheterna var förknippade med det privilegium som följde med en utnämning till greve respektive friherre. Jfr t ex Strömberg-Back 1963, s 26.
5. Ang Bergkvara, se Swedlund 1936, s 51; ang Härlunda, se Allbo häradsrätt 1627, serien Domböcker och protokoll vid ordinarie ting, signum A I a, vol 2a, VLA. Ang uppgiften att Härlunda inte blev friherrskap förrän 1650, se not 13 nedan.
6. Swedlund 1936, s 200f. Larsson 1975 (a), menar dock att "en rad indicier /pekar/ emot existensen av borgrätt vid Bergkvara under tidigt 1600-tal." Alla belägg för en sådan före 1615, med undantag av ett enskilt ting hållet 1598, saknas. Se densamme s 59. Carl Carlsson Gyllenhielm skulle alltså i så fall inte ha använt sig av domsrätten före 1615.
7. Ett exempel härpå finns i friherrebrevet till Nils Gyllenstierna på Lundholmens sätesgård där det framgår dels att herr Nils skulle få "alla häradshövdinge-rättigheterna", och dels att appellation så skulle tillgå, "ifrån häradshövdingen till friherren, från friherren till rikets råd, från rikets råd till konungen". Friherrebrevet är daterat 4 juni 1570. Småländska Archivet.
8. Swedlund 1936, s 198.
9. Valet av Allbo härad skall ses mot bakgrund av att detta härad utgör det lokalsamhälle som ligger till grund för mitt avhandlingsämne, under arbetsrubriken "Brotten, Rätten, Straffen. Sociala och judiciella förhållanden i ett svenskt härad ca 1600 – 1800."
10. Se Pettersson 1971, s 11 och Petersson 1984. Utöver Virestad friherrskap hade Torstensson ett grevskap i Ortala i Uppland, omfattande 355 mantal. Se Petersson 1984, s 20.
11. L-O Larsson 1975 (b), s 180.
12. Se t ex Nilsson 1961, s 6. Se också Swedlund 1936, s 75, som mer detaljerat än Nilsson beskriver Härlundas öden.
13. Swedlund 1936, s 75.
14. Ibid, s 279.
15. Almquist 1976, s 1089, band 3; dessutom Swedlund 1936, s 49.
16. Se tabell 6 i Swedlund 1936, s 50.
17. Det råder i själva verket oklarhet kring frågan om vilket år Gamla Bergkvara skulle upphört att vara friherrskap. Larsson 1974, s 74f, anger också endast att den formella distinktionen mellan friherrskap och sätesgårdar för friherrar sköts i bakgrunden av samtiden. Bergkvara fortfor att vara sätesgård för Lars Sparre och, efter honon, Svante Sparre och hans son Lars Sparre.
18. Johan Sparre hade i slutet av 1500-talet mist så väl rättigheterna till friherrskapet som huvudet efter att ha engagerat sig i striderna mot Sigismund, på dennes sida. Se t ex Larsson 1974, s 72.
19. Swedlund 1936, s 328.
20. Ibid, s 329. För en utförlig redovisning av godsmassans vidare öde under 1600-talet, se densamme, s 326–330. Se även Larsson 1974, s 73ff, för en utförlig beskrivning av godsets utveckling under 1600-talet.
21. Ibid, s 73f.

22. Ibid, s 277.
23. Rättegångsordinantian 1614, inledningen (i Schmedeman 1706, s 133), gav uttryck för den uniforma tendensen på följande sätt: "... att eftersom vi förnimma av de oändlige klagomål, som oss dagligen ifrån våra trogna undersåtar, menige riksens inbyggare, högre och lägre, förekomma, att lag och rätt icke bliver tillbörligen handhavd, och såsom rättvisan, så och ett välbeställt regemente kräver, skipad, vilket sig därutav mest förorsakar, att härads- och lagmansting i landet, så och rådstugorna i städerna, icke således aktas och förestås, är ej heller vid den myndighet, som de efter lagen borde." Jfr detta med t ex Karl XI brev som stadgar att Bergkvaras särskilda jurisdiktion skall upphöra, där det påpekas att denna särskilda jurisdiktion "...ingom androm, än högsta Öfwerheten i landet, tillständig är", Handl rör Skand Hist, del XXXIX, s 354. Ang den judiciella exklusiviteten finns en parallell gällande Frankrike i Parker 1989, s 50ff, som menar att de franska länsherrarnas pretenderade rättigheter under 1600-talet, *vilka hade sitt ursprung i egendomsinnehavet*, fortsatte att vara exklusiva, trots den absolute monarkens anspråk. Länsherrarnas ambitioner representerade egentligen en mottendens till den absoluta kungamakens intentioner, men kom ändå att integreras på ett komplext sätt i den samtida jurisprudensen.
24. Jfr dock t ex Österberg/Lindström 1988. Nyligen publicerades dessutom Taussi Sjöberg 1990 och Söderberg 1990.
25. I mitt avhandlingsarbete avser jag att bli göra detta.
26. För det sistnämnda påståendet, se t ex det historiska argumentets betydelse för aristokratin såsom Englund 1989, s 103ff beskriver.
27. Det finns naturligtvis traditionella källkritiska aspekter att lägga på dessa typer av källmaterial. Se främst Norborg 1972.
28. Larsson 1975 (a), s 61f.
29. O Fern har dock fört delar av den problematik Larsson diskuterade vidare, även om han framförallt har inriktat sig på huruvida borggrätterna på 1600-talet utgjorde en fortsättning på de gårdsrätter en del forskare menar var etablerade företeelser på adelns godsbildningar under medeltiden. Se densamme 1983. Men frågan om vad den aristokratiska jurisdiktionen i grev- och friherrskapen på 1600-talet verkligen representerade har inte diskuterats vidare.
30. Larsson 1975 (a), s 50.
31. Ibid, s 49f.
32. Ibid, s 61.
33. Ibid, s 62.
34. Ibid, s 62f. Larsson menar att de med "något enstaka undantag" var underställda hovrätterna.
35. Ibid, s 62.
36. Revera 1979, s 76. Se även Ågren 1964.
37. Se också Ernby 1975, t ex s 101, 111, som också ingick i det projekt M Revera också arbetade i.
38. Sammanfattningen av Reveras argumentation bygger på Revera 1979 och 1984. Jfr även Ernby 1975, s 110f samt Ågren 1964.
39. Revera 1984, s 37, menar t o m att skattefrälseböndernas och landbornas svårigheter var lindrigare under adeln än under kronan, samt att detta berodde på adelns politiska svaghet.
40. För en i detta sammanhang intressant presentation av olika forskningslägen, se också Österberg 1968.
41. Se t ex Strindberg 1971.
42. Se t ex Reveras kritik av E Heckscher i Revera 1984.
43. Jfr Aronsson et al 1988, särskilt P Aronssons bidrag, s 157. Föresättningen för att man i tankeverksamheten skall kunna gripa det förlutna är att man tar fasta på de

motsättningar, disharmoniska förhållanden och ofullständigheter som tillvaron är fylld av, och tolkar dessa.

44. Aristokratin har dock gjort framstötter i syfte att på sina gods få införa gårdsrätter, vilkas införande de själva underbyggde med det historiska argumentet. Jfr Ferm 1983, s 135. I denna mening finns ett klart samband mellan en rättighet som de ansåg sig ha haft under medeltiden och införandet av samma rättighet på 1500- och 1600-talen som ett led i den aristokratiska framstötten. En avskrift av en gårdsrätt som säger sig gå tillbaka till konung Magnus dagar finns i Schrevelius bibl, bd 8, LUB. Denna "Gamble GårdzRätt" säges ha tillämpats på alla konungens hus samt också hos dem som utgör konungens råd, alla ämbetsmän och hövitsmän. Dessa hade också samma rätt på sina hus "varhelst de staddé äro". Skriften tycks vara tillkommen i slutet av 1500-talet eller början av 1600-talet.
45. Ylikangas 1984. Hans kritik riktar sig mot en artikel Jägerskiöld skrev på 1960-talet. Jägerskiöld 1984 framför på nytt denna uppfattning, bl a s 225ff. Dennes förklaring är idealistisk, menar Ylikangas. Den "förnekar lagarnas beroende av samhällsgruppernas interna maktkamp", och "enbart/ förklarar lagarnas innehåll utgående från spridda idéer". Se Ylikangas 1984, s 158. Nedanstående analys av romarrätten och maktstrukturen i 1600-talets samhälle bygger till stor del på Ylikangas, om inga andra noteringar görs.
46. Ylikangas 1984, s 151.
47. Målet finns i Dombok för Allbo härad 1627. Trots att Härlunda inte blev friherrskap förrän 1650 (jfr ovan) utövade C C Gyllenhielm som friherre sina privilegier att hålla ting i förlänningen. Den geografiska enhet i vilken Gyllenhielm utövade sina privilegier kallas i domboken 1627 även friherrskap. Angående den hänvisning till ordnianten som anges i målet, se Ordning huruledes här efter med kvarnatullen skall förhållit varda, 22 dec 1627, Kungl Förordningar, LUB. Angående friherrens monopol på kvarnar i friherrskapet: se Adels privilegier 8 oktober 1617, § XXVII, Schmedeman 1706, s 179: "Så skall och ridderskapet och adeln fritt vara, att njuta och bruke ... kvarner ... så att våra och kronans befallningsmän och fogdar icke skola göra dem därutinnan något hinder eller förfång, och icke kvarnar eller kvarnerströmmar tages dem ifrån eller lägges på deras ägor, deras verker eller odelkvarnar förnär och till skade, utan sådant sker med deras samtycke och bevilling, som därtill rätta ägande vara kunne."
48. År 1631 skrev dock kungen ett brev till riksrådet, vari han uttryckte uppfattningen att "Handkvarnarna må bliva som de äro. Vi hålla det för kvarntull nog, när en arbetar, så armarna värka". Axel Oxenstierna menade senare att när konungen "gav fritt att bruka handkvarnarna blev kvarntullen förlorad". Båda citaten efter Geijer 1836, s 51. Oxenstiernas inställning visar bl a vilken betydelse just kontrollen av handkvarnarna hade för att kvarnmonopolet i grev- och friherrskapen skulle kunna upprätthållas. Om kvarnmonopolet, se Ek 1962 samt Ankarloo 1988.
49. Handl rör Skand hist, del XXXIX, s 302f.
50. Ett liknande fall av misstänkt "maleficium" finns nedtecknat i Allbo härads dombok 26 januari 1667. Som i målet ovan saknas här fullgoda vittnesuppgifter. Den anklagade bevisas dock, med vittnens berättelser, ha utövat signeri. Men hon förnekar förgörelse. Hon blir av rätten tillsagd att sluta med sitt signeri. Om rätten blir *fullt* övertygad om att hon brukar signeri kommer hon att "som en trollkona straffad bliva". I detta mål räckte det inte med misstanke om brottsligt uppsåt.

Det hade också, om ett frikännande var uteslutet, varit möjligt att ställa det i texten refererade målet från Bergkvara på framtiden, genom att anse att halv bevisning förelåg.

Jfr också Inger 1986, s 57. Jfr även ett tidigare mål från Allbo härad, 2 febr 1615, där anklagelserna liknade de i detta målet från Bergkvara. Genom tolvmannead friades hon från anklagelserna. Likaså har Rudolf Thunander vänligen ställt två mål

från Västra härad, från 28 februari 1632 (domslut 3 februari 1633) respektive 4 juni 1643, till mitt förfogande, som ytterligare understryker det tvexamma i användandet av arbitreringsmöjligheten på det sätt som ovan beskrivits. I båda fallen gör sig de tilltalade av med ett kalvkadaver på sina grannars ägor och misstänks för att ha hyst avsikt att förgöra dessa grannar. I båda fallen frias de emellertid från misstanke, därför att full bevisning saknas.

51. Lindberg 1984, s 298f. Jfr dessutom Olavus Petris domarregler: "Så skall ock domaren tänka där uppå, att såsom han är själv Guds befallningsman, så hörer och folket som han döma skall, Gudi till, så att han med Guds och icke sin egen befallning och ämbete, skall döma Guds och icke sitt eget folk
 Desslikes skall han ock besinna, att domareämbetet är för den menige mans bästa insatt, och icke för domarens eget bästa, och därför skall han det bruka den menige och icke sig själv till godo, när det rätt brukas,.... ty domaren är för den meniga mans skull, och icke den menige man för domarens skull" (normaliserat från Olavus Petri samlade skrifter, s 302). Inger 1986, menar att grundidén i detta var "att skydda den menige man för godtycke och hårdhet i rättstillämpningen och den oskyldige för att dömas för brott, som han icke begått" (s 66).
52. Att bibeltexten anger dödsdom om någon bedriver hor med *gift mans hustru* har i detta fall ingen betydelse. För rätten har det varit viktigare att avgöra om *någon av parterna* har varit gifta, då brottet har rubricerats som enkelt hor. Har *båda parter* varit gifta, men på olika håll, har brottet rubricerats som dubbelt hor.
53. Även då tingsmeningheten önskade utsluta en person ur den lokala gemenskapen hade denna önskan formen av en underdånig böneskrift. För påståendet att det var vanligt att protokollen från häradsrätterna till hovrätterna i mål som slutat med dödsdomar avslutades med en ödmjuk hemställan om nåd, se kommande resultat i min egen forskning rörande rättspraxis i Allbo härad. Se också vidare nedan.
54. Det återfinns *inte* i Göta hovrätts serie Criminalia från Kronobergs län under de år som närmast följde, vilket den borde gjort om målet behandlats av hovrätten.
55. Målet återfinns i Handl rör Skand hist, del XXXIX, s 307f.
56. Ovanstående utgör ett av de teman som mitt större avhandlingsarbete syftar till att belysa.
57. Jfr Thunander 1989, s 29ff, där samtliga enkla horsmål leutereras vid såväl första som andra resan.
58. Jfr Berman 1983, som menar att innan den romerska rätten introducerades i den västliga traditionen (ca 1150–1300) var lagen relaterad till sedvanan (densamme, s 85). Med denna introduktion förlorade sedvanerätten sin helighet i den lärda traditionens rättsuppfattning (densamme, s 122ff).
59. Lindberg 1984, s 275f. Där inget annat anges bygger huvudlinjen i framställningen på Lindberg 1984.
60. "...ty han /överheten/ bär icke svärdet förgäves utan han är Guds tjänare, en hämnare honom till straff som illa gör".
61. Jfr Lindberg 1984.
62. Se t ex Inger 1986, s 66f.
63. Olavus Petri domarregler, s 302.
64. Ibid, s 304,
65. Ibid, s 303.
66. Ibid, s 305f.
67. Ibid, s 304.
68. Jfr Lindberg 1984.
69. Allbo härads dombok 26 mars 1610.
70. Ibid.
71. Blickle 1986, s 529ff. För en mer principiell diskussion om Blickles teser, se Österberg 1987. J Asplund har på ett liknande sätt menat att för människorna i det lokala

bondesamhället var det sociala rummet ett delat rum. Innebörden i detta sociala rum försöker han fånga i begreppet topofili. Begreppet introducerades av den kinesisk-amerikanske geografen Yi-Fu Tuan. Asplund för vidare diskussionen efter en kritisk granskning av begreppets hittillsvarande användning. Se densamme 1983, s 169ff.

72. Olaus Petri domarregler, s 302.
73. Blickle 1986, s 543ff.
74. Jfr t ex Bloch 1965, s 81ff; Watts 1987, s 231ff; Thomas 1988, s 15ff, om skapelsen som en avsikt, med människan inte bara som en del i skapelsen, utan som skapelsens krona i den kristna teologin. Se densamma, s 23.
75. Jfr Ginzburg 1983 där både den folkliga traditionen och fromheten framträder på ett övertygande sätt när mjölnaren Mennochio tar del av den lärda traditionens kultur. I Sverige blev denna folkliga fromhet synlig då enhetsstaten tvingades släppa sitt grepp över människors medvetande och religiositet. Jfr t ex Aronsson 1990.
76. Jfr Bloch 1965, s 82, som visserligen talar om en tid några århundraden före 1600-talet. Fram till 1600-talet hade den kristna ortodoxin sannolikt undanträngt, eller marginaliserat, en stor del av den folkliga magin. Trots detta fortsatte denna att ha stor betydelse i människors vardag. Se densamme, s 82.
 Detta har också varit ett av etnologins teman. Se t ex af Klintberg 1986, s 20ff; densamme 1980; Stattin 1984, s 58ff.
77. Jfr t ex Strömberg-Back 1963, s 26 och Englund 1989, s 25ff.
78. Tankegången kommer från Fenger 1977, s 8.
79. Larsson 1975 (a), s 62.
80. Ibid, s 62 skriver: "Drottning Kristinas brev 1649 innebar ett erkännande av dessa anspråk /Sparres anspråk på att döma i livssaker och vara såväl under- som överrätt, min anm/, vilket hos tidigare forskning föranlett slutsatsen att borgrättens domar ej kunde revideras. Så var emellertid inte fallet".
81. Rättegångsordinantia 1614, i Schmedeman 1706, s 139.
82. Det har uppenbarligen *inte* ansetts som en förmildrande omständighet att Svante Sparre, som ärvde friherrskapet 1644 efter Lars Sparre, har varit kusin med Peder Sparre, som ärvde friherrskapet Kronoberg 1647 efter Svante Sparres bror Peder Sparre.
83. Göta hovrätts resolutioner, Kronobergs län, Bergkvara borgrätt, höstsessionen 1649, oktober, nr 13.
84. Däremot finns några mål från Visingsborgs grevskap. Se Thunander 1989.
85. Förekommer första gången vid höstsessionen 1649, då åtskilliga domar från de nämnda friherrskapen återfinns. Redan vid vårsessionen samma år återfinns tre domar från Nya Bergkvara friherrskap.
86. Handl rör Skand hist, del XXXIX, s 18ff.
87. "Och skole våra landshövdingar, ståthållare och befallningsmän hålla där hand över, att häradshövdingars, lagmäns, så och borgmästares och råds domar, måge efterkomne och exekverade vardas...". Rättegångsordinantia 1614, i Schmedeman 1706, s 135.
88. Larsson 1975 (a), not 56, s 67.
89. Brevet och målet finns i Sävstaholmssamlingen I, vol 45. Jfr brevetts formuleringar med de formuleringar Lars Sparres morfar Lars Sparre använde 1642 i ett brev till hovrätten, där det också föll honom betänkligt att "så vitt min person angår" ensam fatta beslut om en högmålssak, i Handl rör Skand hist, del XXXIX, s 287.
90. Nils Eskilsson var lagläsare i Allbo härad fram till sin död 1648. Se Almqvist 1954, s 328ff.
91. Nils Eskilssons brev till hovrätten finns i Handl rör Skand hist, del XXXIX, s 283f. Då detta brev behandlats meddelades Nils Eskilsson skriftligt avsked "över hans förfrågan, om han må hålla borgrätt på Bergkvara gård". Ibid, s 279. Nils Eskilsson har dock varit lagläsare i Kinnevalds, Sunnerbo, Konga härader fram till år 1647. I

Allbo var han verksam som lagläsare fram till år 1648, samma år han dog. Huruvida Lars Sparre menat att det ingick i hans patronatsrätt att utse lagläsare (patronatsrätten fick han dock först 1643), på sätt som påminner om de danska förhållandena, är oklart. Ang patronatsrätten, jfr Larsson 1974, s 84f.

92. Handl rör Skand hist, del XXXIX, s 275.
93. *Ibid*, s 276.
94. "Där och någre av ridderskapet och adel finnes, som någon besynnerlig rättighet have haft utav ålder på sina gårdar, ... och sådant med brev eller urminnes rättighet bevisa kunna, dem skall och av oss och våra efterkommande efterlåtet varda, fritt, obehindrat och okvalt att njuta och behålla". Adelns privilegier 8 oktober 1617, § XLIV, Schmedeman 1706. Det är mot denna bakgrund de försök skall ses, som Sparre vidtog, att med det historiska argumentet försöka övertyga drottning Kristina om att borgrätten på Bergkvara hade hållits århundraden före 1600-talet.
95. Namnuppgiften från samtal med R Thunander.
96. Den 30 juni 1642 hålls denna rättegång. Handl rör Skand hist, del XXXIX, s 297ff.
97. "Men i vår fjärran frånvaro, give vi dem fullmakt att förklara sig på alla hals och livssaker, och vad de där uppå för förklaring givandes varde, antingen till liv, lem, häkte eller penningböter, det skall så fast gälla, som vi det gjort hade..." (dem – hovrätten; vi – kungl majt). Rättegångsordinantia 1614, Schmedeman 1706, s 139.
98. I praktiken skedde emellertid snart en återgång till det gamla systemet att vädja till konungen, då även hovrätten dömt en dom som ansågs orätt. Likaså ansåg hovrätterna själva det vara säkrast att låta konungen tolka lagen då hovrätten var tveksam om i vilken riktning en dom skulle gå. Jfr t ex Inger 1986, s 71.
99. Handl rör Skand hist, del XXXIX, s 287. Dessa ord påminner om de ord Lars Sparres sonson, också med namnet Lars Sparre, använde ca 35 år senare, då han tillskrev hovrätten i ett ovan analyserat mål, som återfinns i Sävstaholmssamlingen I, vol 45, RA.
100. Dessa anspråk var t o m större än de som Per Brahe hade för sitt grevskap. Jfr Per Brahes besök i Göta hovrätt 22 oktober 1641, Göta hovrätts Criminaliaserie samma år. Han nöjde sig med livssaker och undantog således majestätsbrotten från sina pretenderade rättigheter.
 Angående Sparre och högmålssakerna: han säger inte uttryckligen att han skall döma i dessa också. Han uttrycker sig försiktigare: "men såsom det (så vitt min person angår) faller mig betänkligt att resolvera uppå denne högmålssak...". Det gäller här ett mål där en son slagit sin fader. Däremot tvekar han inte, till skillnad från Per Brahe, att döma i horsmål, som även de betraktades som högmålsbrott. För utdragen ur Göta hovrätts arkiv angående Per Brahe tackar jag Rudolf Thunander.
101. Handl rör Skand hist, del XXXIX, s 282.
102. *Ibid*, s 311. Angående livs- och högmålssaker säges i protokollet endast "med den frihet som i förra tider skett är".
103. M Revera har också betonat att grev- och friherrskapen eftersträvade immunitet i förhållande till kronan. Som kronans representanter skulle de uppbära alla kronans rättigheter. De har till viss del uppnått detta. Se Revera 1975, s 80ff.
104. Se även de franska aristokraternas ovilja att inta en position under den absolute monarken. De eftersträvade istället en position bredvid denne. Se t ex Hatton 1976. Denna ambition legitimerade aristokratin med innehav av godsegendom. Se Parker 1989. Jfr även den svenska adliga ideologin som Englund 1989, s 45f, beskriver den.
105. Dessa allmogens besvär, som överlämnades på riksdagarna under 1600-talet, har i senare tids forskning i huvudsak betraktats som propaganda från bondeståndet, främst från skattefrälsebönderna, som varit en "jämförelsevis privilegierad grupp", vars syfte skulle varit att påverka konungen att föra en mer bondevänlig, dvs adelsfientlig, politik. Jfr t ex Ernby 1975, s 105ff.
106. Allmogens besvär, Kronoberg län, vol 1, RA.

107. Ibid.
 108. Ibid.
 109. Ibid.
 110. Även om inte produktionsförhållandena förändrades på ett grundläggande sätt i hela landet under 1600-talet (jfr Dahlgren 1982, s 438f), utmanade förändringarna uppenbart det traditionella bondesamhällets värderingar och normer.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Riksarkivet, Stockholm.

Allmogens besvär, Kronobergs län.
 Sävstaholmssamlingen.

Landsarkivet, Vadstena.

Allbo häradsrätt, Domböcker och protokoll vid ordinarie ting.

Göta hovrätts arkiv, Jönköping.

Criminalia från Kronobergs län.

Universitetsbiblioteket, Lund.

Schrevelius bibl., bd 8.

Länsbiblioteket, Växjö.

Småländska Archivet. Brev och handlingar hörande till Småländs historia. Del I. 1859.

Tryckta källor.

- Petri O, "Domareregler"; i *Olavus Petri samlade skrifter*, band IV, Uppsala 1917.
 Schmedeman J, *Kongl Stadgar, Förordningar, Bref och Resolutioner ifrån Åhr 1528 in til 1701 angående Justitiae och ExecutionsÅhren*, Sthlm 1706.
Handlingar rörande Skandinaviens Historia, del XXXIX.
Sveriges Rikes Lands Lagh, Stockholm 1608.
Ordning huruledes här efter med kvarnatullen skall förhållit varda, 22 dec 1627.

Litteratur.

- Almqvist J E, *Lagsagor och domsagor i Sverige*, Stockholm 1954.
 Almquist J A, *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden, med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning*, Stockholm 1976.
 Ankarloo B, *Att ställa herrevrede. Trolldomsdåden på Vegeholm 1653–54*, Malmö 1988.
 Aronsson P, *Ropande pigor och läsande bönder*. Växjö stiftshistoriska sällskap. Medd nr 13, Malmö 1990.
 Aronsson P/Johansson K/Schüllerqvist B/Silow G/Ågren M, "Vem skapar historia? Om struktur och subjekt som historieteoretiskt problem"; i *Scandia* 2/1988.
 Asplund J, *Tid, rum, individ och kollektiv*, Stockholm 1983.
 Berman H, *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition*, Cambridge, Mass 1983.
 Blicke P, "Kommunalismus, Parlamentarismus, Republikanismus"; i *Historische Zeitschrift*, band 242 juni 1986.
 Bloch M, *Feudal society*, I, 1965.
 Dahlgren S, "Skattesystemet som exploateringsform", *Historisk Tidskrift* 4/1982.

- Ek S B, *Väderkvarnar och vattenmøllor. En etnologisk studie i kvarnens histori*. Nordiska Muséets handlingar: 58, Stockholm 1962.
- Englund P, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*, Stockholm 1989.
- Ernby E, *Adeln och bondejorden. En studie rörande skattefrälset i Oppunda härad under 1600-talet*, Uppsala 1975.
- Fenger O, *Romerret i Norden*, Köpenhamn 1977.
- Ferm O, "Feodalism i Sverige? Högrälsets gårdsrätter under medeltiden och 1500-talet"; i *Historisk Tidskrift* 2/1983.
- Geijer E G, *Gustav II Adolfs och drottning Kristinas historia*, Stockholm 1836.
- Ginzburg C, *Osten och maskarna*, Stockholm 1983.
- Hatton R, *Louis XIV*, Ohio 1976.
- Inger G, *Svensk rättshistoria*, Stockholm 1986.
- Jägerskiöld T, "Rätt och rättsskipning i 1600-talets Sverige"; i *Den svenska juridikens uppblomstring i 1600-talets politiska, kulturella och religiösa stormaktssamhälle*. Rätts-historiska studier II:9, Stockholm 1984.
- af Klintberg B, *Svenska folksägner*, Stockholm 1986.
- af Klintberg B, "Hejnumkärringen", särtryck från Alver B G (m fl), *Botare. En bok om etnomedicin i Norden*, Stockholm 1980.
- Larsson L-O, "Utsikt mot ett gods. Bergkvara under sju sekler"; i *Bergunda*, Utgiven av Öja hembygds- och kulturminnesförening, Växjö 1974.
- Larsson L-O, "Borgrätt och adelsjurisdiktion i medeltidens och 1600-talets Sverige"; i *Historia och samhälle. Studier tillägnade Jerker Rosén*, Malmö 1975 (a).
- Larsson L-O, *Historia om Småland*, Växjö 1975 (b).
- Larsson L-O, *Bönder och gårdar i stormaktspolitikens skugga. Studier kring hemmansklyvning, godsbildning och mantalssättning i Sverige 1625 - 1750*, Växjö 1983.
- Lindberg B H, "Brott och straff enligt more geometrico"; i *Den svenska juridikens uppblomstring i 1600-talets politiska, kulturella och religiösa stormaktssamhälle*. Rätts-historiska studier II:9, Stockholm 1984.
- Nilsson J, *Fråns gränsbygden Härlunda i gången tid*, I. Växjö 1961.
- Norborg L-A, *Källor till Sveriges historia*, Lund 1972.
- Parker D, "Sovereignty, Absolutism and the Function of the Law in Seventeenth-Century France"; i *Past & Present*, no 122, febr 1989.
- Petersson E, *Virestad friherrskap*, opubl C-uppsats, Högskolan i Växjö 1984.
- Pettersson O, *Virestad. Tradition och historia*. Virestads hembygdsförening. Växjö 1971.
- Revera M, *Gods och gård 1650 - 1680. Magnus Gabriel de la Gardies godsbildning och godsdrift i Västergötland*, Uppsala 1975.
- Revera M, "Hur böndern hemman blev säterier. Ett användningsområde för frälsegodsen under storhetstiden"; i M Revera/R Torstendahl (red), *Bördor, bönder, börd i 1600-talets Sverige*, Lund 1979.
- Revera M, "1600-talets bönder och deras herrar"; i *Den svenska juridikens uppblomstring i 1600-talets politiska, kulturella och religiösa stormaktssamhälle*. Rätts-historiska studier 11:9, Stockholm 1984.
- Rystad G, "Med råds råde eller efter konungens godtycke?"; i *Problem i äldre historia. Svenskt 1600-tal*. Lund 1978.
- Stattin J, *Näcken. Spelman eller gränsvakt*, Stockholm 1984.
- Strindberg A, *Bondenöd och stormaktsdröm. En historia om klasskamp i Sverige 1630 - 1718*. Stockholm 1971.
- Strömberg-Back K, *Lagen rätten läran*, Lund 1963.
- Swedlund R, *Grev- och friherrskapen i Sverige och Finland*, Uppsala 1936.
- Söderberg J, "En fråga om civilisering. Brottmål och tvister i svenska häradsrätter 1540 - 1660"; i *Historisk Tidskrift* 2/1990.
- Taussi Sjöberg M, "Staten och tinget under 1600-talet"; i *Historisk Tidskrift* 2/1990.

- Thomas K, *Människan och naturen*, Stockholm 1988.
- Thunander R, *Tusen brott i Småland. Studier i Göta Hovrätts Criminaliaserie 1635–1644, Scripta Minora 1/1989*. Uppsatser och rapporter från institutionen för humaniora. Högskolan i Växjö.
- Watts S J, *Västeuropas sociala historia 1450–1720*, Stockholm 1987.
- Ylikangas H, "Kampen mellan naturrätt och romersk rätt i Sverige. Två förklaringar"; i *Den svenska juridikens uppblomstring i 1600-talets politiska, kulturella och religiösa stormaktssamhälle*. Rättshistoriska studier II:9, Stockholm 1984.
- Ågren K, *Adelns bönder och kronans. Skatter och besvär i Uppland 1650–1680*, Uppsala 1964.
- Österberg E, "Bönder och annat folk. Det äldre svenska agrarsamhället i historiografisk belysning". *Historisk Tidskrift* 3/1968.
- Österberg E, "Svenska lokalsamhällen i förändring. Participation, representation och politisk kultur i den svenska självstyrelsen"; i *Historisk Tidskrift* 3/1987.
- Österberg E/Lindström D, *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns*, Uppsala 1988.